

LA FILOSOFIA DE JOSÉ M. VALVERDE

GERARD VILAR

Quan a finals de la primavera passada en Pompeu Casanovas em va demanar que fes aquesta intervenció sobre la filosofia de J. M. Valverde en el context d'aquest cicle sobre la filosofia a Catalunya al segle xx, vaig pensar que d'alguna manera hauria de repetir el que ara fa pocs anys ja vaig explicar en el IV Cicle Aranguren a Sabadell¹ sobre aquest personatge clau de la Universitat de Barcelona del franquisme i de la transició. Allí vaig fer un repàs de l'home i la seva obra: el poeta, el professor, el militant polític, l'home religiós i el traductor, tot intentant de trobar el denominador comú reflexiu entre totes aquestes facetes del personatge. No sé pas si me'n vaig sortir, perquè potser el més important de la figura de Valverde va ser la persona i el personatge, l'home que va ser modèlic en aspectes essencials de la seva existència pública. Em refereixo, és clar, al ciutadà Valverde que va tenir actituds exemplars renunciant a una càtedra per solidaritat política, a l'home polític que va treballar en grups de solidaritat amb el Tercer Món i recolzant partits situats molt a l'esquerra. Em refereixo al traductor que va fer una tasca quasi titànica d'acostament a clàssics i contemporanis imprescindibles. I em refereixo, és clar, a l'intel·lectual que amb la seva conducta de vida va impedir, amb moltes altres persones a tot el país, que la glaciació franquista no convertís del tot aquesta part d'Europa en la que ens ha tocat de viure en un perfecte erm. En Valverde va ser d'aquella generació que, en un sentit ample de l'expressió, va viure «per salvar-nos els mots», com va escriure Espriu en un cèlebre vers. En Valverde va representar un model d'humanitat en temps d'indigència. Davant d'aquella pregunta del poeta Hölderlin que tan li agradava de citar —«Per a què poetes en temps d'indigència?»—, la seva pròpia vida ens ofereix una resposta definitiva: almenys per a salvar la humanitat. És per això, doncs, que potser el que de debò hauríem de fer és la biografia d'en Valver-

1. «El pensamiento de José María Valverde», *Aula de Ciència i Cultura*, n. 11 (2001), pp. 172-189. He refós més endavant alguns paràgrafs pertanyents al començament d'aquell text.

de, i jo aquest vespre potser m'hauria de dedicar a explicar alguns episodis, anècdotes i capteniments d'en Valverde, en comptes de parlar del seu pensament. Perquè, d'altra banda, una cosa que pot resultar desconcertant és que bona part de la vida i de les idees viscudes d'en Valverde no troben cap reflex en els seus escrits, amb excepció dels escrits poètics. Per exemple, gairebé mai no va escriure sobre la seva visió de la política, o de les qüestions ètiques, ni tampoc de les seves preocupacions religioses que orientaven la seva vida tant com les primeres. Aquesta sorprenent absència de reflexió escrita té, tanmateix, unes motivacions teòriques. Crec que en Valverde era en això una mica, o bastant, wittgensteiniana, en el sentit que hi ha coses de les quals no se'n pot parlar o que, si no se'n pot parlar clarament, més val guardar-ne silenci. Que l'ètica, la religió o la política es poden mostrar en la vida, però quan se'n pretén fer discurs es desemboca inevitablement en alguna forma de xerrameca, de *Gerede*, com diria Heidegger. Aquesta motivació teòrica, aquesta relativa desconfiança respecte del llenguatge i les seves possibilitats comunicatives sí que va rebre un cert grau de tractament, limitat és cert, però al cap i a la fi un tractament reflexiu permanent en els papers d'en Valverde. Així, doncs, donat que jo no puc fer una intervenció sobre la biografia de Valverde, a qui no vaig tractar suficientment per a gosar embarcar-me en una empresa d'aquesta naturalesa, i donat que en realitat només puc parlar dels seus papers, avui voldria intentar una altra cosa. Voldria, en comptes de confegir una imatge de conjunt de les idees de Valverde, de la filosofia a la religió i la política, voldria concentrar-me en les seves idees sobre el llenguatge. Com estàvem apuntant en assenyalar el seu wittgensteinianisme a l'hora de parlar de certes qüestions vitals, abordar la seva «filosofia del llenguatge» no és una qüestió de mer caprici qualsevol. La consciència del llenguatge i de l'escriptura formen part de la constel·lació de l'existència d'en José María Valverde amb molta més força, de segur, que el fet que fos dominat pel signe zodiacal de peixos.

Retrospectivament, la vida de les persones sovint se'ns apareix plena de signes que anuncien el futur, el significat de l'existència dels individus que haurà d'anar adquirint sentit a mesura que aquesta vagi esdevenint-se. Això és el que ocorre amb la vida de José María Valverde, poeta, filòsof, publicista i professor, nascut a València del Alcàntara, a la província de Càceres el 26 de gener de 1926. Com ell mateix recordava², va ser batejat a l'església de Rocamador d'aquesta població, al peu d'un retaule de Morales «el Diví» que representa el

2. *La literatura. Qué era y qué es*, Barcelona: Montesinos, 1982, p. 45. En el volum de les *Obras Completas* de J. M. Valverde publicat per l'editorial Trotta de Madrid (vol. 3, 1999, pp. 381 ss.) ha desaparegut la referència a aquesta anècdota que era el peu de fotografia a una reproducció de l'esmentada imatge de la Verge.

tema tradicional dels Sants Joans. Es tracta, tanmateix, d'una representació infreqüent, perquè en ella el Nen Jesús, que està assegut a la falda de la Verge Maria, apareix escrivint en una tauleta oferta per l'Evangelistista, mentre la Verge, amb una altra ploma, observa atentament, com disposada a «corregir i esmenar». El que apareix escrit —en hebreu o, tal vegada, en arameu— vindria a significar «Déu de Sacrifici». Valverde es preguntava si havia nascut sota el patronatge de la «Nostra Senyora de l'Escriptura». D'aquesta anècdota es pot dir com a mínim que *se non è vera è ben trovata*, perquè José M. Valverde va viure tota la seva vida sota el signe de la deessa de l'escriptura, la qual és, sense el menor dubte, una deessa del sacrifici exigent i insensible. En qualsevol cas, el nostre pensador va néixer benèit pel do del llenguatge, que en ell, com pot testimoniar qualsevol que l'hagués conegut, era el do de la parla, el do de la conversa, el do de la poesia, de la clara i precisa prosa, el do de la traducció i el do de l'admiració originària per aquest fenomen tan proper i alhora estrany que és l'existència de les llengües. Perquè el seu pensament filosòfic en general i les seves idees estètiques en particular varen ser, abans que res, pensament del llenguatge i de l'escriptura. José M. Valverde va tenir una rara *intimitat* amb el llenguatge, fins al punt que personalment no he conegut ningú de la seva generació a Espanya —i pocs després— que sentissin, per emprar la seva expressió, un «pes de la consciència lingüística» semblant al que ell experimentava³.

Hi ha hagut i hi ha molts pensadors, escriptors i crítics que tenen consciència lingüística. Aquesta consciència és, amb tota seguretat, un dels trets culturals del segle xx, que va començar amb una consciència de la crisi dels llenguatges. Una crisi l'epicentre de la qual es va situar geogràficament a la Europa central, a Àustria-Hongria i a Alemanya, que va ser la font que va alimentar conceptualment el pensament de Valverde. Va ser la Viena⁴ de Kraus y Hofmannstahl, de Wittgenstein i Schönberg, la Viena de Musil i la Praga de Kafka, el Berlín de l'expressionisme i el Budapest del nacionalisme. Una crisi que va afectar la confiança en el llenguatge natural i en els llenguatges especialitzats de les ciències naturals, de les matemàtiques, de les arts, de la religió, de la filosofia, de la política i del dret. És aquella època de la teoria de la relativitat, de la nova lògica matemàtica i de les geometries no euclidianes, del cubisme, l'expressionisme i el dadà, però també de la guerra amb gasos químics, dels tancs i el submarins, de la qual tornaven els soldats sense parla, sense paraules per a descriure la seva experiència. Aquella crisi va ser com un sisme que va anar estenent els seus efectes al llarg de la geografia universal durant

3. «Pensar y hablar. Conferencias Aranguren», *Isegoría*, 11 (1995), p. 29.

4. En aquesta ciutat i època li dedicà un magnífic assig d'encàrrec: *Viena fin del Imperio*, Barcelona: Planeta, 1990 (OC, vol. 4, pp. 419-544).

tot el segle. Un sisme els efectes del qual encara avui duren, i les rèpliques del qual encara ens sacsegen de vegades, tot despertant-nos de l'endormiscament i ens posen davant del mirall que reflecteix la nostra limitada i petita condició d'habitants del llenguatge.

Habitants del llenguatge o animals de llenguatge, per dir-ho amb una altra expressió estimada per George Steiner, un altre pensador i escriptor amb una elevadíssima consciència del llenguatge. Aquest fet diferencial de l'ésser humà és allò que a Valverde més el fascinava. Fa un moment parlava de la rara intimitat amb el llenguatge en la qual va viure José M. Valverde. Rara per infreqüent, no cal dir-ho; no per il·lògica o excèntrica. La majoria de nosaltres no estem gaire atents a aquesta condició lingüística del nostre ésser i del nostre existir, com no ho estem a les ulleres que emprem ni als vidres de la finestra que ens separen d'allò que estem contemplant a l'exterior. No en som conscients, com normalment no som conscients del nostre sistema de creences a l'entorn de l'existència del món extern i de com funciona. Habitualment veiem i actuem sense més preocupacions. En Valverde no. En Valverde sabia sempre que mirem a través de les ulleres del llenguatge i que ens movem i actuem a través dels supòsits en els quals el llenguatge ens invita a creure. En un dels poemes seleccionats per ell mateix per a l'antologia poètica que li va publicar l'editorial Càtedra el 1982 titulat *En el principio*⁵ deia:

Pero cuando lo comprendí
era mayor, hombre de libros,
y acaso fue porque en alguno
leí la gran perogrullada:
que no hay más mente que el lenguaje,
y pensamos sólo al hablar,
y no queda más mundo vivo
tras las tierras de la palabra.
Hasta entonces, niño y muchacho,
creí que hablar era un juguete,
algo añadido, una herramienta,
un ropaje sobre las cosas,
un caballo con que correr
por el mundo, terrible y rico,
o un estorbo en que se aludía,
a lo lejos, a ideas vagas:
ahora, de pronto, lo era todo,
igual que el ser de carne y hueso,
nuestra ración de realidad,
el mismo ser hombre, poco o mucho.

5. *Antología de sus versos*. Edición del autor, Madrid: Càtedra, 1982, (OC, vol. 1, p. 324).

Aquest poema pertany al conjunt agrupat sota l'epígraf *Ser de palabra*, un títol de 1976 en el qual deixa constància, millor que en cap altre lloc, d'aquella rara intimitat amb el llenguatge i que millor defineix, és clar, l'ontologia de Valverde. Aquesta ontologia és més radical del que podria semblar a primera vista, perquè per a Valverde el llenguatge no és un mer filtre acolorit que tergiversi més o menys les coses reals tal com són i ens obligui a situar-nos en algun grau de relativisme quan ens posem a esbrinar el límits del coneixement. Per a Valverde, el llenguatge no filtra merament una visió del món, sinó que el llenguatge és formador del món, és constituïdor del món, a la manera com ho van pensar ja Hamann, Herder, Humboldt, i després Heidegger, entre d'altres. Deturem-nos en aquestes qüestions filosòfiques.

En acabar els seus estudis de secundària a l'institut Ramiro de Maeztu de Madrid, José M. Valverde va començar els seus estudis universitaris a la Universitat Complutense, a la Facultat de Filosofia y Letras, el 1943. La seva vocació bàsica aleshores era la poesia. Allí, i en part per la influència del padre Manuel Mindán, que havia estat professor seu de filosofia a l'Institut i que va ser qui li va descobrir el que és el discurs filosòfic a través del comentari de *De esse et essentia* de sant Tomàs d'Aquino, en part també per la fascinació que li van produir les conferències setmanals de Zubiri, va acabar optant pels estudis de filosofia, provocant amb aquesta decisió la decepció del poeta Dámaso Alonso, que el volia plenament dedicat a la literatura. Segons ell mateix explicava en un número monogràfic de la revista *Escorial* dedicat al tema del llenguatge coordinat pel poeta Luís Rosales, va trobar un text del filòsof neokantià Ernst Cassirer que, a part d'obrir-li els ulls a la qüestió, el va remetre a l'obra del gran romàntic Wilhelm von Humboldt, el qual es convertiria posteriorment en objecte de la seva tesi doctoral, publicada el 1955⁶. D'aquesta manera, es va produir la seva presa de «consciència lingüística», una consciència que afectaria radicalment la seva lectura de la història de les idees i, no sols aquesta, sinó per dir-ho amb les seves pròpies paraules, «tota la resta en la meua vida mental, sense excloure la poesia»⁷. En això Valverde apareix com un dels primers representants, si no el primer, del que Rorty va anomenar amb tant d'èxit, *the linguistic turn*, «el gir lingüístic» de la filosofia del segle xx, aquesta consciència que des de principis de segle es va anar estenent progressivament per tota la filosofia i per totes les geografies, aquesta consciència que el llen-

6. *Guillermo de Humboldt y la filosofía*, Madrid: Gredos, 1955. Valverde afirmava els darrers anys de la seva vida que la seva lectura de Humboldt no es trobava en aquest treball, la lectura del qual desaconsellava, sinó en el pròleg W. VON HUMBOLDT, *Escritos sobre el lenguaje*, Barcelona: Península, 1991, pp. 5-24 (OC, vol. 2, pp. 745-760).

7. «Pensar y hablar», p. 7.

guatge –i no la ment, no el subjecte i l'objecte– té caràcter fonamental i previ perquè és allò que ens articula o forma el nostre món de significats, conforma la referència a tota realitat interna o externa a nosaltres i informa l'espai i els límits del nostre pensament. El gir lingüístic és la consciència que hi ha una certa equació imprecisa entre el llenguatge, el pensament i el món, de manera que, com deia Wittgenstein, els límits d'un són els límits de l'altre, o que, com sostenia Heidegger, només és allò que és en el llenguatge.

Aquesta consciència que el món, el llenguatge i el pensament són coextensius i inseparables va determinar absolutament el pensament de Valverde. Les seves preguntes filosòfiques van ser del tipus: què és parlar?, quin és l'origen del llenguatge?, què és el llenguatge? I en les seves respostes es va alinear amb aquells romàntics alemanys que abans esmentava, Hamann, Herder i Humboldt, les tres *H* que no serien reconegudes fins molt després que ho fes Valverde, amb Nietzsche, amb aquells vienesos de principis de segle com Hofmanstahl, Kraus i Wittgenstein, en els quals va irrompre aquesta consciència lingüística, amb el poeta Paul Valéry, amb Heidegger, que li va donar el gir lingüístic a la fenomenologia convertint-la en l'hermenèutica contemporània, amb Walter Benjamin, que va arribar al gir lingüístic des de la teologia jueva, amb Saussure i Roland Barthes a França, amb George Steiner, etc. Així s'explica la seva visió de la història de la filosofia. Les seves monografies i treballs de síntesi són ben reveladors al respecte: la tesi sobre Humboldt; l'estudi sobre *Nietzsche* de 1994 (Barcelona: Planeta); la *Vida y muerte de las ideas (Pequeña historia del pensamiento occidental)*, publicada el 1980; la *Breve historia y antología de la estética* (Barcelona: Ariel, 1987); el breu, però interessant, volumet *La mente de nuestro siglo* d'aquella col·lecció de Salvat «Temas Clave» aparegut el 1982.

Deturem-nos un moment en aquesta visió de la història, d'aquesta lectura del passat i del present en la vida mental que Valverde sempre va exposar amb claredat i bellesa literària. La primera cosa és que, deixant de banda els avis romàntics, les tres *H*, Nietzsche i Heidegger són els qui potser varen influir més en Valverde. No, en canvi, i sorprenentment, Gadamer. Amb ells comparteix la tesi que *el llenguatge és poètic*. És a dir, que el llenguatge no té com a finalitat primera descriure acuradament el món, ni servir de mitjà eficaç de comunicació, sinó que el llenguatge es retòric, no és més que figures retòriques i trops, que és creatiu, que és elegíac, que és fluït i canviant. Això posa a Valverde del costat de la consciència lingüística hermenèutica en front de la consciència lingüística analítica, que va començar amb Frege, Moore, Russell i Wittgenstein i que es va concentrar en el llenguatge de les ciències formals i experimentals. Per a Valverde, com per a Heidegger, el model de tot llenguatge és el llenguatge poètic i

en general literari. És per això que resulta sorprenent que Valverde no s'hagués acostat a l'hermenèutica filosòfica gadameriana.

Encara que Valverde sembla que no va estudiar mai la reformulació filosòfica kantiana en termes de la filosofia del llenguatge contemporània que han realitzat les filosofies alemanya i anglosaxona, sí que tenia la intuïció filosòfica que el que Kant anomenava «raó pura», és a dir, tots els sistemes i funcions permanents de la nostra ment, principalment les formes de la sensibilitat i les categories i principis de l'enteniment, és en realitat el llenguatge, que, és clar, no és universal i necessari, sinó històric i contingent i, per tant, «impur». A Valverde li agradava recordar la metàfora del colom que Kant va emprar en la «Introducció» de la Crítica de la Raó Pura: «El colom lleuger, en sentir la resistència de l'aire que creua en volar lliurement, podria imaginar-se que volaria molt millor que en un espai buit.» «Esto casi parece —afegia Valverde— el resumen de la Fábula de Lafontaine, cuya moraleja vendría a ser: nuestra mente, aunque sueña una capacidad absoluta y total, sólo puede pensar precisamente gracias a que se mueve en un elemento que la limita... Pero... después se cayó en la cuenta de que el verdadero aire de la paloma mental es más bien el lenguaje, gracias a cuya limitada estructuración podemos pensar, aunque algunas personas de inocencia colombina tiendan a creer que pensarían de un modo más sublime y rico si no fuera por la miseria de las palabras»⁸.

Aquesta concepció del llenguatge, com ja hem apuntat abans, porta inevitablement a un relativisme, amb el qual, però, Valverde no es trobava gaire còmode. Algunes formulacions d'aquest relativisme el posaven particularment nerviós. Per exemple, la formulació romàntica segons la qual cada llengua, en ser una determinada articulació del món i del pensament, és també una determinada visió del món. Humboldt, heretant la idea de Herder, havia anat a parar a la idea de les «visions nacionals del món», la idea que cada nacionalitat és una llengua, cada llengua expressaria una peculiaritat nacional, fins i tot un humor, un mode de «ser», una «raça», encara que no en el sentit biològic. Davant d'això, Valverde sostenia que «esto, aunque en política siga siendo un factor poderoso, no es de recibo en la lingüística. Con tal creencia, se podría creer, como Goethe, que aprender otra lengua era tomar posesión del espíritu de otra nación, idea fomentada hoy día por los departamentos universitarios y las academias de lenguas extranjeras, pero irreal: si no se usa la lengua para conocer su cultura, su sociedad y su historia, su mero dominio práctico no permitirá poseer otra alma más»⁹. Al costat d'aquesta desconfiança en les interpretacions romàntiques nacionalistes o filonacionalistes, Valverde feia

8. «Pensar y hablar», op. cit., p. 17.

9. OC, vol. 2, p. 757.

una professió de fe —com no l’havia de fer?— en la possibilitat de la traducció. «Todo lo que se puede decir en una lengua se puede decir en otra, aunque a veces con más palabras y más rodeos»¹⁰.

Malgrat totes aquestes reflexions que trobem esparses en la seva obra o resumides en textos més o menys breus, gairebé sempre a propòsit d’un o altre pensador o escriptor, en Valverde no va voler o no va saber articular més sistemàticament les seves idees sobre el llenguatge. Tanmateix, com ja hem recordat abans, sí que va saber transfigurar el discurs filosòfic en paraula poètica. El seu recull de poemes *Ser de palabra* conté, crec, tot el que de debò pensava en Valverde. Per això, m’agradaria dedicar-li uns minuts. Vull recordar que la poesia ha estat històricament un gènere literari emprat moltes vegades pels filòsofs, almenys des dels temps de Parmènides. És cert que en el darrer segle no en trobem massa exemples notables, però potser això signifiqui un valor afegit al recull de poemes de Valverde, que és gairebé de la mateixa època que l’altre gran poema filosòfic, el *Sermón de ser y no ser* de l’Agustín García Calvo. Aquí no puc fer, és clar, una anàlisi sistemàtica d’aquest recull de poemes. Però apuntaré algunes claus, tres en concret, que em criden particularment l’atenció i que em fan pensar que aquesta obra poeticofilosòfica hauria de ser resituada pels historiadors de les filosofies hispàniques de la segona meitat de segle xx en un lloc més rellevant.

Ser de palabra comença amb tres poemes que, a més de ser dels més polítics de tota l’obra valverdiana —parlen, per exemple, de Cuba i del socialisme—, també plantegen aspectes centrals del sentit de la vocació poètica del seu autor. En primer lloc, que la poesia no pot servir per ser mer vehicle d’expressió d’un jo, la seva legitimitat està en la seva capacitat de transmutar o transsubstanciar el jo en un nosaltres:

Para dejar atrás mi nombre
y hablar por todos juntos, yo no sé
si servirá la voz que tengo,
si valgo ya para ese menester;

contar del hombre, extraño y sorprendente,
en grandes números, su sed
de amor y de justicia, casi muerta
de fatigarse por comer;

de sufrir siempre, hasta cuando
ríe y abraza; el dolor que es
lo que le da su dura dignidad
a la altura de cuanto no se ve.

10. Ibidem, pp. 755-756.

Aquest fer que en el jo parli un nosaltres no és una mera opció poètica, perquè respon a la naturalesa del llenguatge. Només qui no sap o qui ha oblidat què es el llenguatge pot creure que és un mer instrument per a l'expressió subjectiva i que allò primer és la individualitat irreductible. De fet, que el jo és un nosaltres és una de les veritats que, en front del supòsits idealistes de la filosofia moderna del subjecte i la consciència, ha acabat imposant el gir lingüístic del segle xx, ja que el llenguatge no té un subjecte, el llenguatge és intersubjectivitat i la història d'aquesta intersubjectivitat, memòria col·lectiva, si preferiu dir-ho així. Com canta al poema *Desde la palabra*:

Por la palabra somos gente y no estamos solos,
y también podemos estar solos, por hablar con nuestra misma compañía
... y en cada palabra
llegan millones de caras y años,
y calor y dolor de todos.

O com ens diu en uns altres versos d'aquesta obra, concretament en el poema *Creer en el lenguaje*:

Hablar de veras es, sin querer, entrar en el más ancho juego,
en la vasta armazón del habla con sus raíces oscuras y ajenas.
Déjate llevar de la mano del gran ángel del lenguaje,
cree en tu propia palabra, la de todos, y ya estarás
salvado en la red del hablar, volcado hacia el gran oído
donde todo lenguaje, carne de memoria, ha de ser recordado.

En segon lloc, com ocorre en alguns pensadors que van influir molt en la manera de veure i viure les coses de Valverde, com ara és el cas de Walter Benjamin, el llenguatge i la poesia són entesos sobre un rerefons messiànic, en un sentit del mot «messiànic» que no és gens fàcil de precisar. Per exemple, en el poema titulat *Conversación ante el milenio* llegim:

—La poesía, entonces, se verá
que es mejor que la prosa, no tan sólo
por su música y danza en el recuerdo,
sino porque es más breve, y unas frases
en ella valen tanto como el libro
que devora unos árboles sonoros.

—Y aun mejor no escribir, ni hablar siquiera...
¿Podrá el hombre apuntar tanta pureza
de austeridad forzada, sin consumo
en vano, sin agitación? ¿No habrá
guerras por mal humor, vastos suicidios,
antes que acostumbrarse y resignarse

al ocio y su vacío, meditando,
sin progreso delante, sin miseria
detrás? ¿Y quedarán al fin los hombres,
fuera de toda historia para siempre,
con la mirada en alto, abiertos, limpios,
preparados, sin más, a recibir
la Venida Final de la Palabra?

Aquesta utopia d'un món on s'hagin acabat la xerrameca i les en-raonies, estadi previ a la «vinguda final de la paraula», segurament no s'ha d'entendre com un dellà inassolible o al qual el progrés històric ens hagi de dur en algun moment llunyà del futur, sinó com un moment que pertany a l'ençà, com aquella perspectiva que Adorno defensava com a responsabilitat de la filosofia: intentar veure les coses des de la perspectiva de la redempció, perquè sota la llum així el món apareix trastocat, alienat, mostrant les seves esquerdes i esquinçaments, indigent i deforme ¹¹.

I, en tercer lloc, l'altre gran motiu que trobem en aquests poemes té a veure amb el que m'ha dut a parlar-los aquest vespre de la concepció del llenguatge de Valverde i que he anomenat el seu «wittgensteinianisme». Es tracta de la desconfiança envers el llenguatge i la impossibilitat al capdavant de girar-li l'esquena perquè som éssers de llenguatge, sers de paraula. A *Desde la palabra* es diu de forma pregnant en uns versos en els quals ressona una de les elegies duïneses de Rilke:

¿Cómo, qué, quien nos ha puesto así,
charlando de lo infinito,
pero apenas mendigos que se calientan durmiendo juntos;
nombrando los más excelsos sueños
pero sin nada que agarrar?

...

Mucho ruido vamos haciendo entre todos
porque crece la soledad
y hasta se dice que debemos decir
que lo digno del hombre
es aceptarla como destino
para vivir sus cuatro días y medio,
Pero, apenas callamos, se alza otra vez en nosotros
la pregunta, el grito, la rebeldía:
si hablamos, si subimos hasta meter el mundo en palabra
y en palabra pensarlo y abolirlo,
no podemos aceptar morir en silencio para siempre,
legar nuestra palabra a los que vienen, sabiendo
que, tras pocas dinastías,
se acabará toda conversación.

11. T. W. ADORNO, *Minima Moralia*, § 153.

La consciència lingüística ens ha de fer veure que ésser de paraula vol dir, per tant, ser col·lectiu i històric, i que, a la llum de la perspectiva messiànica la precarietat del llenguatge forma part de les nostres indigències, alhora que ens permet entendre'ns com formant part d'alguna cosa més gran que dona sentit i forneix esperança en la convicció que «entregados en manos del Ser que es Palabra ... un día empezará en voz alta otro diálogo que no acabe» (*Creer en el lenguaje*). Perquè som de paraula, i ser de paraula és ser, com es diu al començament de l'Evangeli segons Joan, formar part del principi de totes les coses. Però, és clar, d'això, no se'n pot parlar, com a molt es pot poetitzar en algun vers fonedís. Tot això va quedar fora de la seva prosa teòrica.

De la prosa teòrica, i per anar acabant, voldria encara destacar un gènere en el qual Valverde va destacar; em refereixo a les monografies sobre autors. En va escriure de molt notables sobre Azorín, sobre Joyce o sobre Cervantes. Però també en trobem algunes dedicades a autors filosòfics, als seus «interlocutors», com ara les que va dedicar a Machado (i el seu *alter ego* Juan de Mairena) o a Nietzsche. A Valverde no li van interessar els grans projectes de reconstrucció de la filosofia alemanya a l'estil de Gadamer o Apel. A Valverde li va interessar, en canvi, i això és molt coherent amb tot el que hem dit fins ara, el discurs radical, aforístic i poètic de Friedrich Nietzsche. No es tracta, en aquest cas, de la no infreqüent fascinació que cert tipus de creients catòlics com Joan Maragall varen experimentar davant l'extremisme filosòfic i l'anticristianisme de Nietzsche. El Nietzsche de Valverde era un filòsof del llenguatge. De Nietzsche és la frase que apareix a *l'Ocàs dels ídols* segons la qual «no ens traurem del damunt Déu, perquè seguim creient en la gramàtica». Però en Valverde no treia conclusions atees d'aquest supòsit nietzschian. Som coloms i no podem prescindir de l'aire que ens possibilita el vol. Sembla que no li resultava un problema la inevitabilitat de seguir creient en Déu per raons lingüístiques. Per a Valverde, estar com a ser humà i com a filòsof «presoner en les xarxes del llenguatge», segons la famosa fórmula nietzschiana, o en la «presó del llenguatge» com volia un, i malgrat compartir la creença que «tota paraula és un perjudici»¹², no era quelcom que el posés especialment incòmode, una font d'insatisfacció que es traduís en una força crítica del llenguatge i de les doctrines filosòfiques. Valverde es trobava, més que com a colom a l'aire, com a peix a l'aigua. I així ens va deixar una lectura de Nietzsche com a filòleg enormement valuosa que ens ha permès col·locar a aquest gran pensador en un lloc d'honor del gran moviment filosòfic del món contemporani, del gir lingüístic de la filosofia. És clar, però, que als

12. *La filosofía en la época trágica de los griegos*, p. 135; *El caminante y su sombra*, n. 55.

portaveus de la transvaloració de tots els valors, als adoradors del superhome i als predicadors del nihilisme aquest Nietzsche de Valverde els deu semblar estrany¹³. Per a Valverde, «Nietzsche es quien se acerca por fin a entender el cristianismo en su esencia, que exige o la fe o el rechazo más violento, como escándalo, locura o —peor aún— idiotez.... la furiosa enemistad de Nietzsche [con el cristianismo] radica en que ha entrevisto su más honda exigencia, su carácter de signo de contradicción, sin que por otra parte, nada en su época le permitiera entrever lo que pueda haber, en la raíz del cristianismo, de vida y de resurrección de la carne y del mundo»¹⁴.

Es tracta, sens dubte, d'un Nietzsche llegit des de Kierkegaard, el pensador que més va fascinar Valverde, especialment al final de la seva vida. En morir l'any 1996, va deixar un munt de notes sobre el filòsof danès i resultants de la lectura del seu *Diari*. De Kierkegaard li fascinava el seu mode d'entendre el cristianisme, és clar, però també i molt, la capacitat d'aquest filòsof d'usar diverses màscares, diversos rostres no sols diferents sinó fins i tot oposats, quelcom que també va trobar a una altra escala menor en Machado i Juan de Mairena. El seu penúltim text, un article sobre «Soeren Kierkegaard y la dificultad del cristianismo» que va escriure per al volum dedicat a la filosofia de la religió de l'Enciclopedia Iberoamericana de Filosofía¹⁵, és un altre *turn of the screw* dels temes dels que venim parlant: la dificultat de parlar seriosament i fiablement de filosofia, de religió, d'ètica. En Kierkegaard va trobar Valverde el cristià que es malfiava de la filosofia, però que alhora no podia evitar-la, com l'home que es malfia del llenguatge, però no pot escapar-ne perquè veu que, si som alguna cosa, és perquè som de llenguatge, perquè participem de la paraula, formem part de quelcom més gran que nosaltres. Perquè parlem, precisament, podem ser més i menys que els animals. Una citació del filòsof danès diu: «El lenguaje es una idealidad que el hombre posee gratis...: el que Dios pueda usar el lenguaje para expresar su pensamiento, y el que el hombre quede así en compañerismo con Dios. Pero en las cosas del espíritu nada es regalo sin más...; el regalo es también un juez, y, por medio del lenguaje, por medio de lo que llega a ser en su boca esa idealidad, un hombre se juzga a sí mismo. Y en las esferas del espíritu está presente la ironía: ¡qué irónico es que precisamente por medio del lenguaje pueda un hombre degradarse por debajo de lo que no tiene lenguaje!»¹⁶.

13. La lectura valverdiana de Nietzsche es troba en les seves Conferències Aranguren (pp. 19-22) i, sobretot a *Nietzsche, de filòleg a Anticristo*, Barcelona: Planeta, 1993 (OC, vol. 4, pp. 545-699).

14. *Vida y muerte de las ideas*, OC, vol. 4, pp. 239-240.

15. OC., vol. 2, pp. 761-780.

16. *Ibidem*, p. 767.

En Kierkegaard, i al final dels seus dies, malalt i conscient del seu proper final, en José M. Valverde va trobar en els seus textos una ànima familiar, també conscient que tots som de fet exemplars de l'animal de llenguatge, atrapats, la majoria sense saber-ho, en aquesta presó que, paradoxalment, és la possibilitat de la veritat i de la mentida, de la llibertat i de la impotència, de la comunió amb els altres i de la incomunicació, de la justícia i de l'esperança, i de la condemna i la passió inútil. Aquesta inevitable perplexitat en què ens posa la consciència lingüística de la qual Valverde va ser un pioner, un capdavanter, segurament sens voler, sempre autoirònic i jugant el paper de descregut. Al final del text esmentat parla Valverde del «salt mortal» kierkegaardià cap a l'autèntica fe cristiana, de la broma divina que suposa el cristianisme viscut, i de l'alegria final de qui al capdavant s'ha quedat tranquil amb tota la humanitat. Penso que en Valverde estava tranquil amb la humanitat quan ens va deixar. Com Kierkegaard pensava: «contínuament descanso pensant que tots ens salvarem»¹⁷. En un poema de la seva època de transterrat a l'altra banda de l'Atlàntic relativitzava fins i tot el llenguatge en nom de l'esperança:

Y hasta si fuera a valer para un poco de paz y justicia,
más valdría borrar nuestra lengua, nuestro ser, nuestra historia.
La esperanza nos llama a poner nuestra voz en el coro
que para todos exige la escasa ración que nos debe la vida,
en la historia del hombre, en su ambiguo avanzar, malo y bueno,
trabajando y cayendo, pero acaso ayudando a los pobres,
hasta entrar bajo el juicio secreto, el amor enigmático,
la memoria de Dios donde un día las lenguas se fundan...

Jo no tinc pas aquesta confiança, però, en un altre sentit, en José M. Valverde no sols es va salvar dins de la manera finita i contingent en què ens és donada la possibilitat de salvar-nos, sinó que va ajudar a salvar-se a molta gent, i la seva paraula viva és un exemple de com és possible una redempció intramundana, hi hagi o no, una de transmundana.

17. *Ibídem*, p. 780.